

Розділ VI. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО В ДОКУМЕНТАХ

Л.А.Пономаренко

ПЛАНИ Й ЕКОНОМІЧНИЙ ОПИС КОРСУНЯ ТА ЙОГО ОКРУГИ

Серед пам'яток минулого, іще недостатньо вивчених, офіційні описи XVIII — першої половини XIX ст. становлять значний інтерес для широкого кола дослідників в галузі пам'ятокознавства, історичної географії, історії, картографо-геодезичних робіт¹, краєзнавства. Ряд офіційних описів різних регіонів України, що перебували в складі Російської імперії, досі мало введені в науковий обіг, залишається в рукописних варіантах (оригіналах або списках), які переховуються в архівах та наукових бібліотеках. Хоча офіційні описи на території України проводились й до XVIII ст., вони мали інший характер, їх основною метою був збір даних для оподаткування. В Московській державі, а потім в Російській імперії велись писцеві описи, польський уряд проводив люстрації, тобто описи замків, маєтків.

З 20-х років XVIII ст. російський уряд запланував широку програму по збиранню історико-географічних та економічних відомостей про різні регіони країни з метою складання карт, атласів, наукових видань з історії, географії. За період до кінця століття в системі Академії наук Росії, в Шляхетному кадетському корпусі², в Межовому департаменті сенату було підготовлено декілька анкетпрограм й розіслано на місця. В різних варіантах анкет першим було запитання про назву й місце розташування описуваного об'єкту (населеного пункту, повіту, губернії)³. Інші запитання стосувались історії, економіки. Були короткі й великі анкети. Відповідно до цього виникли різні офіційні описи під назвами: топографічні, економічні, географічні.

© Л.А.Пономаренко, 1993

Перші з них виконувались бажаними, що відгукнулись на пропозицію російського уряду, на місцях цієї справою керував губернатор. Але добровольців здійснювати описи виявилось небагато⁴. З 1766 р. цю роботу доручають спеціалістам Межового відомства⁵. Згідно з положенням 1775 р.⁶, в кожній губернії були введені посади землемірів, створені під керівництвом губернських землемірів губернські креслярні. Цю роботу з відповідними інструкціями було доручено землемірам⁷. На той час землемірами працювали переважно військові інженери. Порівняно з іншими урядовими службовцями це були освічені люди, які вміли складати плани, карти. До того ж, призначені на посаду землеміри давали клятву про дотримання законів.

Землемірам доручалось збирати відомості про підпорядковані їм території для описування, з обов'язковим складанням планів і карт. Вони брали дані в місцевих канцеляріях (про кількість населення, заняття його тощо), безпосередньо проводили зйомки місцевості, опитували старожилів про минуле та ін.

В результаті від кінця XVIII до половини XIX ст. є ряд послідовних описів різних територій Російської імперії, й зокрема, українських. Відповідно до інструктивних положень описи виготовлялись, як правило, у трьох рукописних примірниках, кожен з яких був завірений офіційними особами (землемірами, губернаторами). Один з трьох рукописів відсилався до Сенату в Санкт-Петербург, другий — у Межове відомство, третій залишався в місцевій адміністрації⁸. Майже одразу почали виготовлятися списки з цих описів, що призначались як дарунок царям, високим чинам уряду. Всі вони переписані чітким писарським почерком, на гарному цупкому папері, оздоблені картами, планами з кольоровими малюнками⁹. Переписувались описи й для збирачів бібліотек¹⁰, для монастирських бібліотек¹¹. На жаль, досі не складено каталогу описів земель України.

В рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки ім.В.І.Вернадського АН України зберігаються топографічні описи, що стосуються окремих населених пунктів та регіонів України. Увазі читачів пропонується один із них. Цей список, який очевидно внаслідок поганого збереження втратив вихідні дані, тобто назву опису, за змістом можна назвати так: "Опис містечка Корсуня з його округою (з планами міста й селищ)".

Незважаючи на те, що цей примірник не має підписів виконавця, його наукова цінність велика, а техніка виконання планів засвідчує, що це оригінали. Кожен план являє собою технічно досконалу й естетично оформлену роботу. Всі плани кольорові, написи оформлені художніми рамками (картушами). В нижній частині кожного плану вміщено пейзажні малюнки. Всі малюнки різні, але в єдиному стилі, що дозволяє стверджувати, що вони зроблені однією особою. Це підтверджується й рукописним текстом, написаним однією рукою, чітким канцелярським письмом.

Аналіз розглядуваного рукопису, проведений з використанням загальноприйнятих джерелознавчих характеристик (папір, філіграні, почерк, стиль тощо), а також специфіки картографо-геодезичного джерелознавства (умовні знаки, масштаб, порівняння з однотипними офіційними описами), дає підстави для висновку, про те, що це типово економічний опис, складений згідно з інструкціями Межового відомства. Порівняно з топографічними та географічними офіційними описами розглядувані економічні значно менші за обсягом, але вони містять важливі відомості про Корсунь, навколишні села окремих жителів. Цікаво, що автор подає такі деталі, як ставлення селян до праці, про їх статки.

Цей та інші подібні офіційні описи можна по праву вважати картографо-геодезичними пам'ятками. Вони виконувались, як уже зазначалось, землемірами. Так у ті часи називали фахівців, які вели зйомки, виготовляли плани й офіційні описи територій. Крім того, з кінця XVIII ст. офіційні описи з картами й планами складались військовими фахівцями — топографами, які готували свої матеріали шляхом польових спостережень та використання існуючих в офіційних установах матеріалів. Топографи підготували ряд топографічних та географічних описів. Економічних описів вони не складали. Ця робота велась виключно через Межове відомство, якому землеміри підпорядковувались. Деякі економічні описи, що складались без натурних спостережень, а лише на базі існуючих офіційних даних, зосереджених в місцевих адміністративних органах, одержали назву “камеральні описи” (від лат. “camerario” — приміщення, камера). Зразком такого типу описів є “Камеральний опис містечка Корсуня та його округи”.

Далі пропонується уривок з нього. В тексті збережено лексичні особливості оригіналу. Пунктуація подається за сучасними граматичними нормами.

КАМЕРАЛЬНОЕ ОПИСАНИЕ МЕСТЕЧКА КОРСУНЯ

Местечко сие положение имеет по обеим сторонам реки Роси и речки Корсунки, частию в регулярном строении, на высоком и ровном месте, а более на берегах Роси и Корсунки по каменным утесам и буграм, внутри коего греко-российских церквей две. 1-я каменная во имя Николая чудотворца, а 2-я деревянная по имя Илии пророка. Каплица католическая деревянная одна и школа еврейская также деревянная одна.

На каменном острове между заливами реки Роси в два этажа каменный господский дом высокою живописью, лепными картинами, алебастровыми статуями, урнами и бюстами украшенный. Близ одного в пристойных местах службы, манеж и конюшни каменные, а прочее дворовое строение деревянное. Корпус же господский поставлен будучи на возвышенном месте острова, имеет в виду к северу и востоку строение местечка на огромных камнях расположенное, к полудню — чистую пашню и селение Карашино сему же имени принадлежащее, а к западу — реку Рось стремительно между камней извивающуюся, коей возвышенные пред домом берега виноградными лозами усажены, а низменные по обеим сторонам ольховыми и тополевыми деревьями заросшие. Прочее же оных пространство ограждено кучами диких и величественную картину древности представляющих камней, а которые быстрая сия река инде разсекаясь бросает во все стороны брызги свои и онными непрерывно оживляет мхи и деревья на разселинах камней растущие, а инде при крутом ее извороте от неуклонной твердости хамней с шумом отражаясь, умножает быстрину своего течения и ниспадая с порогов, уходит в пещеры камней над нею висящих, потом из разных мест тихо выплывая и чистейшими струями по гладким плитам катится, соединяется с прежде отделившимися заливами и наполняет глубокий своего имени канал, а заливы, обтекая овраги и низкодолы, составляют многие острова, из коих на сдном выстроена баня и к оной от дома до деревянного

чрез залив перехода усажена виноградная аллея, а за переходом на острое тополевая роща с северной стороны от реки Роси утесистою каменною горою отделенная, а с южной заливом окруженная. На другом острове заведен фруктовых деревьев регулярный сад с оранжереею, которую также от северной стороны и главного корпуса господского дома окружает гора над рекою Росью до 20-ти сажень возвышающаяся, на вершине которой выстроено с открытыми стенами новейшей архитектуры гульбище, куда переезд чрез залив учрежден паромом. А на третьем полуострове и далее на матерой земле заведен иррегулярный фруктовый сад.

В середине местечка видны знаки некогда бывшего земляного укрепления, о времени и причине устройства коего сведения не имеется, ныне же внутри оно выстроены два магазейна — один каменный, а другой деревянный. Каждый длиною 20-ть сажень, в коих хранится господский хлеб и при них два экономических дома.

На случай квартирования в местечке конницы дворянским иждивением выстроены на 50-ти сажнях конюшни с стойлами в четыре ряда и при оных караульни.

Главные в местечке экономические заведения и строения:

1-е, пятнадцать торговых лавок, в коих жители местечка продают мелочные сельские товары; фрукты и съестные припасы, а во время бываемых чрез каждые две недели точных торгов занимаются оные по найму богуславскими купцами и мещанами кои в то время торгуют в них красными товарами.

2-е, заездный дом каменный, в коем для приезжающих чистых комнат четыре, поварня одна, очаг один, конюшня на 30-ть лошадей и обширное для экипажей крытое место.

3-е. Лазарет деревянный для мужеска и женска полу Корсунского имения двадцати пяти душ крестьян со всеми для оногo свойственными и нужными выгодами и жилыми комнатами и для медика с аптекою и надзирателя, на содержание коего лазарета отпускается из экономии не определительная единовременно сумма, но по мере надобности по числу больных случающейся, медику же оных пользующему определено ежегодно по 400 рублей с пристойною провизиею.

4-е. Фабрика суконная в деревянном строении вновь заведенная о трех станках, на которых, собирая волну с господских овец, выдѣлывается простое в 2-ва аршина ширины сукно и в год вырабатывается оно до 3000-чѣ аршин, к чему употребляются с малолетства приученные крестьяне.

5-е. Экономических впрямне состоящих домов каменных три, прусского муру* пять и деревянных два.

6-е. Винокуренный завод каменный с подвалом для хранения вина на 40 сажнях в каменной горе вытесанным и деревянная машина для поднятия в завод воды, в коем для точного затору употребляется чистой и сухой ржаной муки с солодом 266-ть пудов, а высиживается трехпробного вина 165-ть ведер, которое продается частью по шинкам в Корсунском имении, а частью в разные места подрядами; дрова же для сего привозятся из разных экономических лесов расстоянием от завода от 5-ти до 12-ти верст состоящих, коих в год издерживается до 1200-т сажень, а рабочих людей ежедневно при заводе употребляется до 50-ти человек, кои по механизму завода, исключая истопников и сторожей, в ночное время от всех дел свободны.

7-е. Пивоваренный завод деревянный, в котором на один вар употребляется ячменного солоду 12-ть четвертей. Из оногo вываривается пива 363-ри ведра. И таково действие завода продолжается с 1-го генваря по праздник Воскресения Христова. На сем же заводе заготавливается и солод, причем дров исходит до 150-ти сажень и рабочих людей употребляется в день по 6-ти человек, а с вареного пива за продажею по шинкам во всем Корсунском имении оставшееся количество для экономического расхода.

8-е. Кирпичный завод с тремя выжигательными печами, в коем вырабатывается кирпич по мере экономической надобности. Поделка оногo производится собственными сего имения крестьянами. Глины для кирпичей способной близ самого завода имеется весьма достаточно.

9-е. Мельниц при местечке Корсуне на реке Роси во всякое время года сильно действующих 20-ть. В них мукомольных поставов 28-мь, просотолочных 17-ть, в

* Прусского муру значит между деревянною связью кирпичная тонее обыкновенного каменного строения стены.

коих и сукна валяют, а на речке Корсунке мельница одна о двух мукомольных поставах.

10-е. Лошадиный завод, в коем кобылиц маток 65-ть, жеребцов персидских, аглицких, датских и прусских всего 9-ть. Приплод от них частию оставляется для поддержания завода, а частию отправляется к владельцу, его Светлости князю Петру Василичу для употребления в езд.

11-е. Вновь разводится завод ишпанских овец, коих ныне всего 19-ть штук.

12-е. Аглицких и чухонских свиней вновь разведено более ста штук.

13-е. Пчеловодство в подвижных ульях усовершенствовано со всеми выгодами и на зиму оставляется сильнейших пчел до 2000-ч пней или колод.

14-е. Молотильных экономических сараев три, каждый длинику по 40 сажень, при них две молотильных машины, из коих каждая посредством 4-х работников взрослых, 8-ми недорослей и 2-х пар волов может смолотить сырого хлеба в одни сутки летние 50-ть, а зимние 30-ть коп ржи.

Винная продажа самого местечка в откупе у еврейского общества, которое ныне платит годового откупа 8000-чь рублей.

Суточные торги в местечке бывают в каждый в день недели однажды по понедельникам, на которые привозят разного рода хлеб, фрукты, конопляное масло, рыбу, соль, лук, деготь, колеса, волну, прядево и тому подобное, а иногда на знатные, бердичевские, прогоняя польских, донских и татарских лошадей и крымский рогатый скот, останавливаются с оным в Корсуні и продают на тех торгах, к коему времени нарочито съезжаются близких мест дворяне и промышленники и, покупая лошадей и рогатый скот, отгоняют оных или в дома или по промыслу своему в Бердичев на тамошние ярмонки.

Мелкое дворянство в здешнем крае под названием чиншовой шляхты известное и евреи в городах купцами и мещанами записанные на жительство свое в Корсуні имеющие, в экономический доход платят годовой оброк по здешнему чиншем именуемый, а крестьяне усиленным старанием и новым от экономии в землях распоряжением обращаются в хлебопашцев, заводятся хозяйством и земледельческими орудиями, умножают рога-

тый скот для вспахивания земли в здешнем крае употребляемый и таковыми по хозяйству заботами привязываются к обширным и плодородным от экономии вновь назначенным им землям, оставляя прежнюю привычку переходить с места на место, некоторые однако ж и ныне упражняются в промысле, нанимаясь под своз горячего вина в Херсонскую губернию и отправляясь в Крым за солью и соленою рыбою, но ныне экономия позволяет такой промысел, рассматривая способность и возможность предпривилыющего оный и наблюдая чтоб таковой не иначе принимался за сей промысел как будучи семенистым и оставляя в доме своем сочлена семейства своего могущего обработать земли от экономии ему данные, без чего пред сим нередко случалось, что крестьяне, имея довольно рогатого скота, последнее иждивение свое употребляли в повозки, упряжь и прочие дорожные припасы и с деньгами отправлялись в Крым за солью и рыбою для покупки оных, но претерпев падеж скота, их собственную болезнь и тому подобное несчастье и оттого вшедши в уныние, оставались в Одессах и других местах для заработков и, проживая там долгое время, числились бежавшими и были в тягость платящим за них государственные подати и помещику, оставшемуся без их работы, или с самомалейшими остатками обращались в дома свои без хозяина опустевшие и на поля свои без оного одичавшие и каковые семейства удалением от земледелия и неосновательным корыстолюбием вовлечены будучи в разорение соделывались не только бесполезными владельцу, но даже отяготительными, требуя снабдения и поддержания своего, ныне же, как выше сказано, экономия обстоятельно рассматривает положение каждого промысел сей на себя взять желающего крестьянина — количество семейства его, число оставшихся в доме, рабочего и вспахивать земли могущего скота, хозяйственные заведения и тому подобное.

Крестьяне местечка Корсуня более прочих склонны к лени и легкому приобретению своего пропитания подобно живущим там евреям, которые при неудачном стечении хитрых своих оборотов, равнодушно сносят не только бедность, но и самую нищету, надеясь чрез несколько дней воспользоваться новым и благоприятным для себя случаем. Довольствуются самобеднейшим содержанием лишь бы оставаться без работы. Некото-

рые из крестьян упражняются в мастерстве сапожном, портном, кузнечком, шапошном, столярном, медном, жестяном и кожевенном, делают хорошие брички и ходят пильщиками.

(Продовження в наступному номері)

¹ Під картографо-геодезичними роботами розуміємо комплекс робіт, внаслідок яких виготовляються карти, плани, схематичні зображення земної поверхні. Це можуть бути окомірні спостереження в природі, інструментальні зйомки (нині також аерофотозйомки та космічні зйомки), використання попередніх карт, літератури, архівних документів тощо. В різні часи методи й технологія змінювались, весь час незначними темпами, а останнє століття — значними, в бік підвищення точності й вірогідності відомостей, якими оперували складачі кінцевого результату картографо-геодезичних робіт — карт, планів, креслень. Для детальнішого ознайомлення можна порекомендувати роботи: *Шибанов Ф.А.* Очерки по истории Отечественной картографии. — Л., 1971; *Салищев К.А.* Основы картоведения. Часть историческая и картографические материалы. — М., 1948; *Грабина Л.* Геодезия. — Прага, 1928.

² Шляхетний кадетський корпус — середній учбовий заклад, в якому значну увагу приділялось викладанню геодезії, основ картографії, кресленню карт та планів.

³ Полное собрание законов Российской империи. — СПб, 1759. — Т. XV. — № 11029, 11165.

⁴ Государственная публичная библиотека им.М.Е.Салтыкова-Щедрина (Санкт-Петербург). — Отдел рукописей. — Ф. IV.551/47.

⁵ Полное собрание законов Российской империи. — СПб, 1766. — Т. XVII. — № 12659.

⁶ Там же. — 1775. — Т. XX. № 14392.

⁷ Инструкция землемерам к генеральному всей империи нашей земель размежеванию. — М., 1766.

⁸ Центральний державний архів України. — Ф. 1710. — Оп. 2. — Спр. 387.

⁹ Один із описів, складений у 1780-х роках, стосується Київщини (див. Описи Київського намісництва 70 — 80 років) 'III ст. — К., 1989).

¹⁰ З бібліотеки Лопухіних-Демидових, зокрема, у 1920-х роках, до Всенародної бібліотеки України потрапило кілька описів в різних губерніях України та Росії. Нині вони знаходяться в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки ім.В.І.Вернадського АН України.

¹¹ Описи Києва в кінці XVIII — на початку XIX ст. були в бібліотеках Михайлівського монастиря та Києво-Печерської Лаври. Один із списків нині зберігається в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки ім.В.І.Вернадського АН України під шифром 355/551 Соф.